

BYZANTINA LODZIENSIA

XXXIX

Widmo Mahometa cień Samuela

Cesarstwo bizantyńskie w relacji z przedstawicielami
innych religii i kultur (VII–XV wiek)

redakcja

Zofia A. Brzozowska, Mirosław J. Leszka
Kirił Marinow, Teresa Wolińska

Widmo Mahometa, cień Samuela

Cesarstwo bizantyńskie w relacji z przedstawicielami innych religii i kultur (VII–XV wiek)

redakcja

Zofia A. Brzozowska, Mirosław J. Leszka

Kirił Marinow, Teresa Wolińska

BYZANTINA LÓDZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

założona przez

Profesora Waldemara Cerana

w

1997 r.

N° XXXIX

BYZANTINA LÓDZIENSIA
XXXIX

Widmo Mahometa cień Samuela

**Cesarstwo bizantyńskie w relacji
z przedstawicielami innych religii
i kultur (VII–XV wiek)**

redakcja

Zofia A. Brzozowska, Mirosław J. Leszka
Kirił Marinow, Teresa Wolińska

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2020

BYZANTINA L O D Z I E N S I A
seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UE

№ XXXIX

KOMITET REDAKCYJNY

Mirosław J. Leszka – przewodniczący
Andrzej Kompa – sekretarz
Sławomir Bralewski
Paweł Filipczak
Maciej Kokoszko
Kiril Marinow
Teresa Wolińska

RECENZENT

dr hab. Dariusz Dąbrowski, prof. UKW w Bydgoszczy

OKŁADKA I SZATA EDYTORSKA KSIĄŻKI

Sebastian Buzar

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

RYUNKI

Elżbieta Myślińska-Brzozowska

INDEKSY

Maciej Dawczyk

ADRES REDAKCJI

Katedra Historii Bizancjum UE
ul. A. Kamińskiego 27a
90-219 Łódź, Polska
bizancjum@uni.lodz.pl
www.bizancjum.uni.lodz.pl

Ark. wyd. 22,2; ark. druk. 23,75

Niniejsza książka powstała w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/23/B/H53/01891 (Mahomet i narodziny islamu – stereotypy, wiedza i wyobrażenia w kręgu kultury bizantyńsko-ruskiej)

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

© Copyright by Authors, Łódź 2020 © Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. Zam. W.09506.19.0.K. Printed in Poland

Wydrukowano na papierze Stella Press 65 g by Paperlin Sp. z o.o.

ISBN 978-83-8142-804-0; e-ISBN 978-83-8142-805-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 90-131 Łódź, ul. W. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl; księgarnia@uni.lodz.pl; phone (42) 665 58 63, fax (42) 665 58 62

Spis treści

Wstęp.....	9
------------	---

Część I

W cieniu starego cesarstwa: bizantyńskie Bałkany od VII do końca XIV w.

I

Zapożyczona czy własna wizja dziejów powszechnych? Wpływ autorów bizantyńskich na świadomość historyczną Słowian Południowych i Wschodnich (na przykładzie opowieści o Mahomecie i <i>Historii paulicjan</i> Piotra z Sycylii) <i>Zofia A. Brzozowska</i>	13
---	----

II

Zachodnie Bałkany (VII –XIV w.) – utracone i odzyskane dla Bizancjum <i>Jarostaw Dudek</i>	45
--	----

III

Mapa z Ripoll i logika jej systemu winiet ze szczególnym uwzględnieniem Półwyspu Bałkańskiego i Konstantynopola <i>Piotr Kochanek</i>	59
--	----

IV

Obraz cara Samuela w źródłach bizantyńskich (koniec X–XII w.) *Miroslaw J. Leszka* 111

V

Niehciani uchodźcy: stepowi przybysze na bizantyńskich Bałkanach (XI–XII w.)
Aleksander Paroń..... 125

VI

Rzetelność czy bałamuctwo? Czyli o informacjach Ahmada al-Baladuriego o cesarstwie bizantyńskim VII wieku *Zdzisław Pentek*..... 153

VII

The History and Culture of Bulgaria in the 7th–12th Centuries: Between Two Easts and Two Wests *Tsvetelin Stepanov* 163

VIII

Dezerterzy, zdrajcy i szpiedzy. Polityka dowództwa bizantyńskiego w świetle wybranych traktatów polemologicznych z X w. *Szymon Wierzbiński*..... 177

Część II

Islam i jego założyciel w kulturze europejskiego Wschodu i Zachodu w średniowieczu

IX

Pismo Święte jako narzędzie polemiczne w *Contra legem sarracenorum* *Riccoldo da Monte di Croce* *Maciej Dawczyk*..... 197

X

Zmagania arabsko-bizantyńskie w X w. w świetle *Przeglądu historii* *Konstantyna Manassesa* *Miroslaw J. Leszka*..... 211

XI

Osobliwe konfrontacje islamu z chrześcijaństwem na przykładzie wybranych tekstów kultury ustnej Słowian Południowych <i>Karolina Krzeszewska</i>	219
---	-----

XII

W obronie ortodoksji. Głosy antyheretyckie i antymuzułmańskie w Palei – historia, typologia, tekstologia <i>Małgorzata Skowronek</i>	231
---	-----

XIII

Wizerunek Mahometa w chrześcijańskiej wersji legendy o Sergiuszu Bahirze na przykładzie długiej redakcji arabskiej <i>Teresa Wolińska</i>	247
--	-----

XIV

Mahomet jako herezjarcha w opinii autorów chrześcijańskich (do Jana z Damaszku) <i>Jan Witold Żelazny</i>	279
--	-----

Summary.....	289
--------------	-----

Wykaz skrótów.....	297
--------------------	-----

Bibliografia.....	303
-------------------	-----

Źródła.....	304
-------------	-----

Opracowania.....	316
------------------	-----

Indeks osobowy.....	347
---------------------	-----

Indeks nazw geograficznych i etnicznych.....	355
--	-----

Abstrakty.....	361
----------------	-----

Abstracts.....	367
----------------	-----

Wstęp

Prezentowana książka jest owocem dwóch paneli, które zorganizowane zostały w ramach VI Kongresu Mediewistów Polskich, który odbył się w dniach 20–22 sierpnia 2018 r. we Wrocławiu. Pierwszy z nich: *W cieniu starego cesarstwa: bizantyńskie Balkany od VII do końca XIV wieku* (sekcja 14, 21.09.2018 r.), zorganizowany został przez Aleksandra Paronia (Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza IAE PAN, Wrocław) oraz Mirosława J. Leszkę i Kirila Marinowa (UŁ), drugi zaś: *Islam i jego założyciel w kulturze europejskiego Wschodu i Zachodu w średniowieczu* (sekcja 5, 20.09.2018) przez Zofię A. Brzozowską i Teresę Wolińską (UŁ). Większość z dwudziestu dwóch uczestników wzmiankowanych powyżej paneli zdecydowała się przygotować, na podstawie wygłoszonych wówczas referatów, teksty, które prezentujemy w niniejszym tomie.

Książka dzieli się na dwie podstawowe części. W pierwszej zawarte zostały teksty przygotowane przez uczestników panelu poświęconego bizantyńskim Balkanom, w drugiej zaś te, napisane przez dyskutantów panelu, dotyczącego Mahometa i islamu.

Prezentowany tom otwiera tekst autorstwa Zofii A. Brzozowskiej, poświęcony wpływowi bizantyńskich autorów na świadomość historyczną Słowian Południowych i Wschodnich. Do tekstu dołączona została edycja i tłumaczenie na język polski fragmentów kroniki Jerzego Mnicha (opowieść *O heretyku Mahomecie* i skrót *Historii paulicjan* Piotra z Sycylii – w wersji, która znajduje

się w *Latopisie helleńskim i rzymskim* drugiej redakcji). W kolejnej partii książki Jarosław Dudek przeszedł losy związku Zachodnich Bałkanów z cesarstwem bizantyńskim w VII–XIV w. Trzecie studium, autorstwa Piotra Kochanka, dotyczy winiet znajdujących się na mapie z Ripoll ze zwróceniem szczególnej uwagi na te z Płw. Bałkańskiego i Konstantynopola. W następnym tekście Mirosław J. Leszka kreśli wizerunek bułgarskiego cara Samuela w bizantyńskich tekstach z okresu X–XII w. Aleksander Paroń, w kolejnym teście, zajmuje się polityką Bizancjum wobec koczowników przybywających na bizantyńskie Bałkany w okresie XI–XII w. Zdzisław Pentek, w następnej partii książki rozważa kwestię wiarygodności informacji o cesarstwie bizantyńskim w VII w., znajdujących się w dziele Aḥmāda al-Balāḍūriego, arabskiego autora z IX w., zatytułowanym *Księga podbojów krajów (Kitāb futūḥ al-buldān)*. Natomiast Cwetelin Stepanow analizuje w swoim tekście zarówno same pojęcia Wschodu i Zachodu w kontekście wczesnośredniowiecznych dziejów bułgarskich, jak i znaczenie tych obszarów geograficzno-cywilizacyjnych dla przemian bułgarskiego modelu kulturowego. Część pierwszą książki zamyka artykuł Szymona Wierzbińskiego dotyczący postawy bizantyńskich dowódców wobec szpiegów, dezertersów i zdrajców.

Część II otwiera artykuł Macieja Dawczyka poświęcony użyciu przez Riccoldo da Monte di Croce Pisma Świętego w polemice z islamem. W następnym tekście Mirosław J. Leszka rozważa sposób ukazania walk bizantyńsko-arabskich w X w. przez Konstantyna Manassesę, bizantyńskiego autora z XII w. Karolina Krzeszewska z kolei analizuje legendy folklorystyczne z cyklu historii o spotkaniu św. Eliasza z prorokiem Mahometem oraz pieśni epickie o walkach królewicza Marka z Turkami w kontekście ukazywania w nich zmagania chrześcijaństwa z islamem. Małgorzata Skowronek w następnym tekście zajmuje się antyheretyckimi i antyislamskimi passusami *Palei historycznej*. W kolejnym artykule Teresa Wolińska analizuje obraz Mahometa w opowieści o Sergiuszu Bahirze. Ostatni artykuł autorstwa Jana Witolda Żelaznego poświęcony jest opinii autorów chrześcijańskich (do Jana Damasceńskiego włącznie) o Mahomecie jako herezjarsze.

Mamy nadzieję, że już ten syntetyczny opis zawartości niniejszej książki zachęci czytelników do sięgnięcia po nią.

Redaktorzy tomu

C Z Ę Ś Ć

I

W cieniu starego cesarstwa:
bizantyńskie Bałkany
od VII do końca XIV w.

I

ZOFIA A. BRZozowska*

Zapożyczona czy własna
wizja dziejów powszechnych?
Wpływ autorów bizantyńskich
na świadomość historyczną
Słowian Południowych i Wschodnich
(na przykładzie opowieści
o Mahomecie i *Historii paulicjan*
Piotra z Sycylii)**

* Dr Zofia A. Brzozowska (ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5951-3781>), Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Słowiańskiej, zofia.brzozowska@uni.lodz.pl

** Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/22/M/HS3/00212 (*Herezje dualistyczne w dziejach Europy Południowo-Wschodniej IX–XV w.*) oraz w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/23/B/HS3/01891 (*Mahomet i narodziny islamu – stereotypy, wiedza i wyobrażenia w kręgu kultury bizantyńsko-ruskiej*).

Mieszkańcy Bułgarii i Rusi zaczęli przejawiać zainteresowanie tekstami historiograficznymi, powstałymi na obszarze cesarstwa, rychło po włączeniu ich państw w krąg oddziaływania cywilizacji wschodniochrześcijańskiej. Pierwsze tłumaczenia kronik bizantyńskich na język staro-cerkiewno-słowiański pojawiły się zatem na Bałkanach już u schyłku IX w. i w X stuleciu, tj. w okresie rządów Symeona I Wielkiego (893–927) i jego syna, Piotra (927–969). Warto przy tym wspomnieć, że były to zazwyczaj przekłady całościowe, niezwykle wierne wobec oryginału greckiego – słowiańskie odpisy dzieł konstantynopolińskich autorów zawierają częstokroć znacznie bliższy protografowi wariant tekstu niż rękopisy bizantyńskie ze schyłku średniowiecza.

Jednym z najwcześniejszych zaadaptowanych na obszarze *Slavia Orthodoxa* wschodniorzymskich przekazów historycznych była *Chronografia* Jana Malalasa, zhellenizowanego Syryjczyka, tworzącego w Konstantynopolu za panowania Justyniana I Wielkiego (527–565). Najprawdopodobniej została ona przełożona na język staro-cerkiewno-słowiański w X w., w Bułgarii. Niestety, nie zachował się do naszych dni ani jeden pełen odpis tego tłumaczenia. Dysponujemy jedynie fragmentami, włączonymi w obręb rodzimych, słowiańskich kompilacji historiograficznych, które nie powstały jednak na obszarze Bałkanów, ale na Rusi i to u schyłku średniowiecza (np. *Latopis helleński i rzymski* drugiej redakcji z połowy XV w. oraz zależny od niego *Iluminowany zwód* z 1568–1576 r.). W wersji słowiańskiej zachowały się więc: spore części ks. 1–2, nieomal cały tekst ks. 4–10, wyabstrahowane z szerszego kontekstu narracyjnego passusy z ks. 11–12, obszerny skrót ks. 13–17, a także niewielki fragment ks. 18. Powyższe zestawienie prowadzi niekiedy badaczy do konstatacji, iż całościowy, starobułgarski przekład kroniki Jana Malalasa był dla słowiańskich historiografów przede wszystkim źródłem informacji na temat dziejów starożytnych¹.

Spisana w IX stuleciu kronika Jerzego Mnicha została przełożona na język staro-cerkiewno-słowiański niezwykle wcześnie wraz z jej anonimową kontynuacją (*Georgius Monachus Continuatus*), powstałą w X w. i zawierającą opis wydarzeń od roku 842, tj. od momentu, w którym kończy się właściwa narra-

¹ В.М. Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, ed. М.И. Чернышева, Москва 1994; Б.М. Клосс, *К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида*, ТОДРА 27, 1972, s. 376–377; О.В. Творогов, *Древнерусские хронографы*, Ленинград 1975, s. 111–135, 274–305; idem, *Материалы к истории русских хронографов. 2. Софийский хронограф и „Хроника Иоанна Малалы”*, ТОДРА 37, 1983, s. 188–221; idem, *Летописец Еллинский и Римский*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.)*, ed. Д.С. Лихачев, т. II, Ленинград 1989, s. 18–20; И.Н. Попов, *Иоанн Малала*, [in:] *Православная энциклопедия*, т. XXIV, Москва 2010, s. 437–443.

cja Hamartolosa². W średniowiecznej tradycji rękopiśmiennej nie stosowano rozróżnienia między tekstem autorstwa Jerzego Mnicha i dziełem jego kontynuatora, traktując oba zabytki jako jeden utwór. Co więcej, wiele fragmentów jest identycznych z analogicznymi passusami w kronice Symeona Logotety i Magistra. Tekst ten znany jest w dwóch redakcjach: redakcja A, starsza, spisana przed 963 r., prezentuje opis wydarzeń do roku 948, tj. śmierci Romana I Lekapena. Późniejsza redakcja B zawiera poszerzony o dodatkowe szczegóły wykład dziejów Bizancjum, doprowadzony do roku 963. Ze starszą redakcją kroniki Symeona Logotety jest zbieżny przekaz redakcji A kontynuacji, a z młodszą – jej wariant B³. Co więcej, w niektórych rękopisach przypisuje się Symeonowi Logotecie autorstwo *Georgius Monachus Continuatus*⁴.

Miejsce i czas powstania najstarszego słowiańskiego przekładu kroniki Jerzego Mnicha oraz jej kontynuacji jest zagadnieniem posiadającym olbrzymią literaturę przedmiotu, której przedstawienie wykracza poza ramy niniejszego szkicu. Podsumowując dotychczasową dyskusję można stwierdzić, iż większość badaczy jest zdania, że tłumaczenie to zostało wykonane w Bułgarii pod koniec X lub na początku XI w. (tj. rychło po powstaniu wariantu B *Georgius Monachus Continuatus*), a następnie trafiło na Ruś, gdzie poddano je dalszym pracom redaktorskim⁵. Niektórzy uczeni (np. Ludmiła Gorina) utrzymują, że kronika Jerzego Mnicha oraz jej kontynuacja, zawierająca opis wydarzeń z X w., przeniknęła do piśmiennictwa ruskiego za pośrednictwem pewnego, nie zachowanego do naszych dni tekstu, tzw. *Chronografu bułgarskiego*, który został przewieziony na Ruś po 1018 r.⁶ Istnieją również tezy o staroruskiej proveniencji najstarszego słowiańskiego przekładu dzieła Hamartolosa⁷.

² А.П. Каждан, *Хроника Симеона Логофета*, BB 15, 1959, s. 125; W. Swoboda, *Kontynuacja Georgiosa*, [in:] SSS, t. II, s. 468; T. Wasilewski, *Macedońska historiografia dynastyczna X w. jako źródło do dziejów Bizancjum w latach 813–867*, SŻ 16, 1971, s. 62.

³ А.П. Каждан, *Хроника...*, s. 128–132; W. Swoboda, *Kontynuacja Georgiosa...*, s. 468; idem, *Symeon Logotheta*, SSS, t. V, s. 506–507; W. Treadgold, *The Chronological Accuracy of the Chronicle of Symeon the Logothete for the Years 813–845*, DOP 33, 1979, s. 160; A. Markopoulos, *Sur les deux versions de la Chronographie de Symeon Logothete*, BZ 76.2, 1983, s. 279–284.

⁴ А.П. Каждан, *Хроника...*, s. 127.

⁵ Н.А. Мещерский, *Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV вв.*, Ленинград 1978, s. 78–79; О.В. Творогов, *Хроника Георгия Амартола*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*, ed. Д.С. Лихачев, Ленинград 1987, s. 468–469.

⁶ Л.В. Горина, *Болгарский хронограф и его судьба на Руси*, София 2005, s. 80–85.

⁷ В. Матвеев, Л. Щеголева, *Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий, указатели*, Москва 2000, s. 6; Т.В. Анисимова, *Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.*, Москва 2009, s. 28.

Zachował się on w kilkunastu odpisach staroruskich, reprezentujących dwa warianty tekstu. Istnieją cztery rękopisy zawierające wcześniejszą redakcję słowiańskiego tłumaczenia utworu Jerzego Mnicha: najstarszy z nich datowany jest na przełom XIII–XIV w. (РГБ, 173.I.100), pozostałe na XIV–XV w. W odpisach starszej wersji przekładu tekst kroniki Hamartolosa został doprowadzony zaledwie do opisu wydarzeń z 553 r.⁸ Młodsza redakcja, zależna tekstologicznie od pierwotnej, zachowała się natomiast w 12 odpisach całościowych i 3 fragmentarycznych, pochodzących z XV–XVII w. Za najbardziej reprezentatywny z nich uznawany jest rękopis РГБ, 310.1289 z XV/XVI w.⁹

Co ciekawe, w XIV w. powstał inny, całkowicie niezależny od omówionego wyżej tłumaczenia, słowiański przekład kroniki Symeona Logotety i Magistra/*Georgius Monachus Continuatus*. Jego podstawą była – w przeciwieństwie do wersji bułgarsko-ruskiej – starsza redakcja bizantyńskiej kroniki (A), z opisem wydarzeń do 948 r. W rękopisach zawierających to tłumaczenie, utwór przypisuje się jednoznacznie Symeonowi Logotecie i Magistrowi. Przekład ma cechy serbskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego i powstał najprawdopodobniej w monasterze Chilandar na górze Atos. W późniejszych wiekach trafił na Ruś. Aktualnie znane są tylko dwa jego odpisy. Obydwa znajdują się w zbiorach instytucji rosyjskich: ГИМ, Син. 148 (rękopis z 1386 r., przywieziony do Rosji w 1655 r.) oraz РНБ, F.IV.307 (kodeks rosyjski z 1637 r., będący kopią manuskryptu średniobułgarskiego – interesujące nas tu źródło znajduje się w nim na kartach 1–254)¹⁰.

Niezwykle złożonym zagadnieniem jest natomiast adaptacja na gruncie słowiańskim *Skrótu historii* Jana Zonarasa – dzieła, powstałego w jednym z mo-

⁸ О.В. Творогов, *Древнерусские хронографы...*, s. 12; idem, *Хроника...*, s. 469; В. Матвеевко, Л. Щеголева, *Временник...*, s. 8–9; Т.В. Анисимова, *Хроника...*, s. 41–70, 83–88, 124–131, 211–222.

⁹ О.В. Творогов, *Древнерусские хронографы...*, s. 12; idem, *Хроника...*, s. 469; Т.В. Анисимова, *Хроника...*, s. 89–123, 131–171, 187–196, 223–257.

¹⁰ В.Г. Васильевский, *Хроника Логофета на славянском и греческом*, ВВ 2, 1895, s. 78–151; В.И. Срезневский, *Симеона Метафраста и Логофета описание мира от бытия и летописи собран от различных летописец. Славянский перевод Хроники Симеона Логофета с дополнениями*, Санкт-Петербург 1905, s. III–V; В.М. Истрин, *Книги времени и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*, т. I, Петроград 1920, s. V; Г. Острогорский, *Славянский перевод хроники Симеона Логофета*, СК 5, 1932, s. 17–37; А.П. Каждан, *Хроника...*, s. 130; О.В. Творогов, *Хроника...*, s. 469; В. Матвеевко, Л. Щеголева, *Временник...*, s. 9; Т. Тодоров, *България през втората и третата четвърт на Х век: политическа история*, София 2006 [niepublikowana dysertacja doktorska], s. 155–156; idem, *Владетелският статут и титла на цар Петър I след октомври 927 г.: писмени сведения и сфрагистични данни (сравнителен анализ)*, [in:] *Юбилеен сборник. Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007)*, Шумен 2008, s. 98.

nasterów w okolicach Konstantynopola w połowie XII w. Cieszyło się ono znacznym zainteresowaniem na obszarze *Slavia Orthodoxa*. Jego najwcześniejsze tłumaczenie na język cerkiewnosłowiański mogło powstać ok. 1170 r. w Bułgarii lub w XIV w. w Serbii. Najstarszy, zachowany jedynie w postaci pojedynczej, wyrwanej z kodeksu karty, odpis tego wariantu źródła pochodzi z drugiej połowy XIV w. (РНБ, Гильф. 94). Był to przekład fragmentaryczny¹¹. Ok. 1408 r. w serbskim monasterze na górze Atos, na zamówienie despotesa Stefana Lazarewicza (1402–1427) został również wykonany skrót kroniki (tzw. *Паралипомен*). Jest to jedyny wariant słowiańskiego tłumaczenia dzieła Jana Zonarsa, który upowszechnił się na Rusi. Zachował się w jednym odpisie ruskim z początku XVI stulecia: РГБ, 113.230(655)¹². Istnieje jeszcze inna południowosłowiańska redakcja kroniki, która dotrwała do naszych dni na kartach rękopisu serbskiego z XV w. (Ath. Zogr. N 151)¹³. Autorski wybór fragmentów z utworu Jana Zonarsa odnajdujemy też w manuskrypcie РНБ, F.IV.307, zawierającym – jak wspominaliśmy wyżej – XIV-wieczne tłumaczenie dzieła Symeona Logotety¹⁴. Należy jednak podkreślić, że żadna z wymienionych wyżej wersji słowiańskich nie jest całościowa – każda z nich stanowi raczej swego rodzaju kompilacyjny skrót. Zebrawszy zachowany do czasów obecnych materiał (wszystkie odpisy cerkiewnosłowiańskich przekładów dzieła Jana Zonarsa) można zrekonstruować pełen tekst jedynie sześciu pierwszych ksiąg kroniki¹⁵.

Słowiański przekład kroniki Konstantyna Manassesza, twórcy bizantyńskiego z XII w., powstał w Bułgarii w XIV stuleciu, najprawdopodobniej na zamówienie cara Jana Aleksandra (1331–1371). Co więcej, autor tłumaczenia zabytku postanowił wzbogacić jego treść, będącą *de facto* syntetycznym opisem historii powszechnej od stworzenia świata do 1081 r., o szereg informacji z dziejów państwowości bułgarskiej. Do właściwego tekstu utworu dodał zatem kilkanaście glos, zawierających krótkie wzmianki na temat rodzimych władców i ich dokonań. Słowiańskie tłumaczenie dzieła Konstantyna Manassesza wraz z towarzyszącymi mu uzupełnieniami upowszechniło się szybko na całym obszarze *Slavia*

¹¹ V. Kačanovskij, *Iz srbsko-slovenskoga prievoda bizantinskoga ljetopisa J. Zonare*, *Star* 14, 1882, s. 125–172; A. Jacobs, *Zwaraas-Zonara. Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung*, München 1970; Н.А. Мещерский, *Источники...*, s. 102–103.

¹² О.В. Творогов, *Паралипомен Зонары. Текст и комментарий*, [in:] *Летописи и хроники. Новые исследования. 2009–2010*, ed. О.Л. Новикова, Москва–Санкт-Петербург 2010, s. 3–101.

¹³ П. Лавров, *Югославянская переделка Зонары*, *ВВ* 4, 1897, s. 452–460.

¹⁴ В.И. Срезневский, *Симеона Метафраста и Логофета...*, s. 144–186.

¹⁵ А.Г. Бондач, *Иоанн Зонара*, [in:] *Православная энциклопедия*, т. XXIV, Москва 2010, s. 254.

via Orthodoxa. Glosy, w nieomal niezmiennym brzmieniu, pojawiają się we wszystkich zachowanych odpisach zabytku: zarówno bułgarskich, serbskich, jak i ruskich¹⁶.

Niemniej interesującą kwestią jest przyswojenie na obszarze *Slavia Orthodoxa* przekazu Jerzego Synkellosa i Teofanesa. Jak wykazała ostatnio Anna-Maria Totomanova, oba te źródła nie zostały przetłumaczone na język staro-cerkiewno-słowiański w formie całościowej, lecz w obrębie kompilacji historiograficznej, powstałej na gruncie bizantyńskim w IX w. Obejmowała ona: obszerne fragmenty kroniki Juliusza Afrykańczyka (III w.), zawierające opis dziejów powszechnych od stworzenia świata do zmartwychwstania Chrystusa (stanowiące ok. 2/3 tekstu), zakończenie dzieła Jerzego Synkellosa (poświęcone okresowi do panowania Dioklecjana) oraz kilka początkowych paragrafów z narracji Teofanesa (do czasu rządów Konstantyna I Wielkiego). Interesujący nas tu przekład powstał w Bułgarii na początku X w. Zachował się w pięciu odpisach ruskich z XV–XVI w.¹⁷

Na zakończenie należy także wspomnieć o starobułgarskim przekładzie tzw. *Zwięzłej kroniki*, skompilowanej przez patriarchę konstantynopolitańskiego Nicefora (806–815). Jest ona *de facto* zbiorem wykazów, prezentującym w porządku chronologicznym sylwetki biblijnych królów Izraela, władców perskich, faraonów z dynastii Ptolemeuszy, cesarzy rzymskich, bizantyńskich bazyleusów i bazyliis oraz patriarchów Rzymu, Konstantynopola, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimy. Ze względu na lakoniczność przekazu po utwór ten bardzo chętnie sięgali autorzy staroruskich kompilacji historiograficznych¹⁸.

Kroniki bizantyńskie stanowiły dla mieszkańców średniowiecznej Bułgarii i Rusi podstawowe źródło informacji z zakresu historii powszechniej. Kształtowały też ich tożsamość, kreując obraz dziejów państw z obszaru *Slavia Orthodoxa* jako integralnej części chrześcijańskiej ekumeny. Dla Bułgarów były też nierzadko fundamentem wiedzy o ojczystej historii. Warto pamiętać, że nie zachowały się w pełni oryginalne starobułgarskie teksty historiograficzne (z odmienną sytuacją mamy do czynienia na Rusi, gdzie w XIII–XVI w. rozkwitała rodzima

¹⁶ М.А. Салмина, *Хроника Константина Манассии как источник Русского хронографа*, ТОДРА 32, 1978, s. 285–286; *Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*, ed. Д.С. Лихачев, И.С. Дуйчев, София 1988, s. 225–243.

¹⁷ А.М. Тотманова, *The Chronicle of Theophanes the Confessor in the Slavic Tradition*, ТМ 19, 2015, s. 207–235.

¹⁸ Е.К. Пиотровская, *Летописец вскоре патриарха Никифора*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*, ed. Д.С. Лихачев, Ленинград 1987, s. 231–234; С. Николова, *Исторически съчинения в българската литература през IX–XII в.*, [in:] *КМЕ*, т. I, s. 131.

twórczość latopisarska). Zjawisko to próbuje się wyjaśniać dwojako: bizantyńska tradycja historyczna mogła „przytłoczyć” piśmiennictwo starobułgarskie do tego stopnia, iż bałkańscy twórcy poprzestawali na tłumaczeniu i kompilowaniu tekstów greckich, nie odczuwając potrzeby stworzenia własnej wizji dziejów. Nie można też wykluczyć, że rodzime przekazy południowosłowiańskie istniały, ale nie zachowały się do naszych dni. Większość starobułgarskich przekładów kronik bizantyńskich przetrwało wszak jedynie w odpisach ruskich. Aby dać odpowiedź na pytanie, w jaki sposób historiografia wschodniorzymska oddziaływała na obraz dziejów powszechnych, kreowany przez Słowian Południowych i Wschodnich, należy więc przyrzeć się średniowiecznym ruskim kompilacjom, bazującym na tłumaczeniach bizantyńskich źródeł. Interesujące nas tu zjawisko prześledzimy na dwóch przykładach: opowieści o życiu i naukach Mahometa oraz tekstu antyheretyckiego Piotra z Sycylii.

Exemplum 1: Mahomet i narodziny islamu

Autorzy staroruskich syntez dziejów powszechnych skompilowanych na podstawie tekstów bizantyńskich, znanych w słowiańskim przekładzie, postrzegali wystąpienie Mahometa jako wydarzenie o pierwszorzędym znaczeniu z punktu widzenia historii basenu Morza Śródziemnego, a nawet szerzej – całej chrześcijańskiej ekumeny. I tak, dość obszerne narracje na temat muzułmańskiego proroka, zazwyczaj opatrzone wiele mówiącym tytułem *O heretyku Mahomecie* (У Бохмите еретициѣ) lub *Opowieść o haniebnej wierze saraceńskiej* (Сказание о хулиѣи върѣ Сарацинстѣи), zostały wplecione w tekst: *Chronografu Troickiego* (XIII–XIV w.)¹⁹, *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* drugiej redakcji (XV w.)²⁰, *Chronografu Rogożskiego* (XV w.)²¹, obu redakcji *Chronografu Ruskiego*²², *Latopisu Zmartwychwstania* (XVI w.)²³, *Latopisu Nikonowskiego* (XVI w.)²⁴ oraz *Iluminowanego zwodu latopisarskiego* (XVI w.)²⁵. Niekiedy opowieści te, niejako wyabstrahowane ze swojego pierwotnego kontekstu narracyjnego, odnaj-

¹⁹ *Chronograf Troicki*, s. 336–338.

²⁰ *Latopis helleński i rzymski*, s. 402–405.

²¹ *Chronograf Rogożski*, s. 67–69.

²² *Chronograf Ruski (redakcja z 1512 r.)*, s. 308–309; *Chronograf Ruski (redakcja zachodnioruska)*, s. 122–124.

²³ *Latopis Zmartwychwstania*, s. 249.

²⁴ *Latopis Nikonowski*, s. 59–63.

²⁵ *Iluminowany zwód latopisarski*, s. 389–396.

dujemy również w obrębie rękopisów typu *miscellanea*, np. manuskryptu РГБ, 113.145(506) z XV stulecia (fol. 60–66')²⁶ oraz РНБ, Соф. 1285 z pierwszej ćwierci XV w., przez wielu badaczy uznawanego za niezwykle dokładną kopię protografu z okresu przedmongolskiego, a tym samym – zawierającego teksty znane na Rusi już w XI–XII w. (fol. 105d–108a)²⁷.

Opowieść *O heretyku Mahomecie* (**В БОХМИТЕ ЕРЕТИЦѢ**), którą odnajdujemy na kartach znakomitej większości wyżej wspomnianych kompilacji, stanowi *de facto* wierne zapożyczenie ze starobułgarskiego przekładu kroniki Jerzego Mnicha. Przekaz źródła bizantyńskiego został w nich zazwyczaj oddany bez jakichkolwiek skrótów i odautorskich uzupełnień. Różnice ograniczają się najczęściej tylko do poziomu stylistycznego i redakcyjnego, wyjąwszy zmiany, wynikające najprawdopodobniej z niezrozumienia przez kopistów sensu oryginału. Inny zabytek wpleciono natomiast w tekst *Latopisu Nikonowskiego*. Narracja ta, zatytułowana *Opowieść o haniebnej wierze saraceńskiej* (**Сказаніе о хулібн вѣрѣ Грациньскѣи**), jest kompilacją trzech odrębnych utworów, znanych na obszarze *Slavia Orthodoxa*: traktatu *O herezjach* autorstwa Jana Damasceńskiego (ok. 675–ok. 750)²⁸, tekstu polemicznego Michała Synkellosa (ok. 761/762–846) oraz obrzędu wyrzeczenia się islamu z drugiej połowy IX w. Można przypuścić, że twórcy tej opowieści bazowali na jednym ze staroruskich odpisów *Nomoka-*

²⁶ Б.М. Клосс, *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв.*, Москва 1980, s. 171; P. Bushkovitch, *Orthodoxy and Islam in Russia 988–1725*, [in:] *Religion and Integration in Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen 14.–17. Jahrhundert*, ed. L. Steindorff, Wiesbaden 2010, s. 125.

²⁷ *Антология памятников литературы домонгольского периода в рукописи XV в. Софийский сборник*, ed. Г.С. Баранкова, Н.В. Савельева, О.С. Сапожникова, Москва–Санкт-Петербург 2013, s. 24, 50, 278–283.

²⁸ Tekst ten znany był na Rusi najprawdopodobniej od lat 70. XIII w., tj. od okresu upowszechniania się na interesującym nas tu obszarze *Nomokanonu św. Sawy*, kompilacji prawnej, wykonanej w Serbii ok. 1219 r. Najstarszym wschodniosłowiańskim odpisem tego zabytku jest tzw. *Riazańska Kormcza* z 1284 r. (РНБ, Ф.п.П.1). W *Kormczej Efrema* (ГИМ, Син. 227) oraz jej późniejszych kopiach (tzw. staroruskiej redakcji *Księgi Kormczej*), a także w odpisach *Ruskiej Kormczej* (np. *Nowogrodzkiej Kormczej Synodalnej* z 1282 r. – ГИМ, Син. 132), zamiast rozdziału o islamie autorstwa Jana Damasceńskiego zamieszczono fragment traktatu Michała Synkellosa. V.N. Beněševič, *Syntagma XIV titulorum sine scholiis secundum versionem Palaeo-Slovenicam, adjecto textu Graeco e vetustissimis codicibus manuscriptis exarato*, vol. I, Petropolis 1906, s. 701–704; Я.Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978, s. 119, 261–270; H. Miklas, *Zur kirchenslavischen Überlieferung der Häresiengeschichte des Johannes von Damaskus*, [in:] *Festschrift für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag*, ed. E. Weiber, Freiburg 1981, s. 331–343; М.М. Петровић, *Saint Sava's Zakonopravilo on the Teachings of Muhammed*, Belgrade 1997, s. 7; K. Maksimovich, *Byzantine Law in Old Slavonic Translations and the Nomocanon of Methodius*, Bsl 65, 2007, s. 11; P. Bushkovitch, *Orthodoxy...*, s. 125–126.

nonu św. Sawy (np. *Riazańskiej Kormczej* z 1284 r. – РНБ, Ф.п.И,1, fol. 374–378, 399’–402’), w którym znajdowały się słowiańskie wersje wszystkich wyżej wspomnianych źródeł.

Jerzy Mnich, autor kroniki, będącej podstawą starobułgarskiej i staroruskiej wizji narodzin islamu, tworzył – jak pamiętamy – w Konstantynopolu za panowania cesarza Michała III (842–867). Ponieważ od epoki, w której nauczał Mahomet, a wyznający islam Arabowie przypuścili swój pierwszy atak na Bizancjum, dzieliło go ok. 200 lat, w pracy nad interesującą nas tu częścią dzieła posiłkował się przekazami wcześniejszych twórców. I tak, *stricte* historiograficzne sekwencje, opisujące młodość i pierwsze objawienia Mahometa (par. 1–5) oraz najazd wojsk arabskich na wschodnie tereny cesarstwa bizantyńskiego (par. 15), zostały przez Jerzego Mnicha skompilowane na podstawie, spisanej w języku greckim, kroniki Teofanesa (ok. 760–818). Ten ostatni autor, nie będący również naocznym świadkiem działalności Mahometa, opracowując sekwencje dotyczące Arabów, czerpał natomiast z tekstów syryjskich, m.in. z dzieła Teofila z Edessy (ok. 695–785), przetłumaczonego na grekę w Palestynie w drugiej połowie VIII w.²⁹

Najobszerniejszą część analizowanej opowieści (par. 6–14) stanowi natomiast swego rodzaju tekst polemiczny, prezentujący najważniejsze – zdaniem naszych autorów – dogmaty islamu i elementy obrzędowości/obyczajowości muzułmanów. I ta partia narracji Jerzego Mnicha jest treściowo zależna od źródeł wcześniejszych. Fragment, oznaczony w niniejszym studium jako paragrafy 6–8, zaczerpnięty został z niezachowanego do naszych dni w formie całościowej traktatu Michała Synkellosa (ok. 760–846), wschodniochrześcijańskiego autora o arabskich korzeniach, tworzącego po grecku. W jednym z bizantyńskich odpisów kroniki Jerzego Mnicha, znajdującym się obecnie w zbiorach Biblioteki Narodowej Francji (MS BNF Coislin 305, fol. 312’), odnajdujemy wzmiankę, iż w tekst o Mahomecie został wpleciony wcześniejszy utwór autorstwa Michała Synkellosa³⁰. Co ciekawe, fragment analizowanego dzieła – w znacznym stopniu

²⁹ A.-Th. K h o u r y, *Les Theologiens byzantins et l’Islam. Textes et auteurs (VIIIe–XIIIe s.)*, Louvain–Paris 1969, s. 181–182; R.G. H o y l a n d, *Seeing Islam as Others Saw It. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*, Princeton 1997, s. 401–406, 452; *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History. AD 284–813*, ed. C. M a n g o, R. S c o t t, Oxford 1997, s. XXXII–XXXIII, 464–470; A.G. Z i a k a, *Le regard que port la recherche grecque contemporaine sur la découverte de l’islam par le monde byzantin (VIIIe–XIVe s.)*, GERI 5/6, 2002/2003, s. 127; *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. I, 600–900, ed. D. T h o m a s, B. R o g g e m a, Leiden–Boston 2009, s. 305–306, 426–431, 729–731; Ю.В. М а к с и м о в, *Византийские сочинения об исламе*, Москва 2012, s. 65–66.

³⁰ H. H u n g e r, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, vol. I, *Philosophie, Rhetorik, Epistolographie, Geschichtsschreibung, Geographie*, München 1978, s. 261; *Christian-Muslim Relations...*, s. 632, 731.

zbieżny z sekwencją zachowaną w obrębie kroniki Hamartolosa – odnajdujemy również w trzeciej redakcji *Nomokanonu 14. Rozdziałów*, powstałej na zlecenie patriarchy konstantynopolitańskiego Tarazjusza (784–806) i przetłumaczonej na język staro-cerkiewno-słowiański najprawdopodobniej już w X w. Najstarszym istniejącym odpisem tego przekładu jest tzw. *Kormcza Efrema*, rękopis staroruski, datowany na początek XII w. (ГИМ, СИН. 227)³¹.

Pozostała część omawianego tekstu (par. 9–14) jest najprawdopodobniej oryginalnym utworem pióra Jerzego Mnicha. Informacje na temat wyobrażeń religijnych muzułmanów czerpie on tu, co prawda, z wcześniejszych przekazów, m.in. poświęconego islamowi rozdziału traktatu *O herezjach* Jana Damascyńskiego (ok. 675–754) oraz *Rozmowy Saracena z chrześcijaninem*, za autora którego uznawany jest bądź ten ostatni twórca, bądź też jego arabskojęzyczny uczeń, Teodor Abu Kurra (ok. 740/750–ok. 820/830)³², niemniej jednak nadaje im swój własny koloryt³³. Jak podkreślają badacze, od wcześniejszych autorów wschodniochrześcijańskich, piszących o Mahomecie i islamie (m.in. cytowanych tu Teofanesa i Michała Synkellosa), Jerzego Mnicha odróżnia wyjątkowo ostry i bezkompromisowy ton wypowiedzi. Zażarcie polemizuje on z muzułmanami, nie szczędząc im nieprzyjaznych, a często nawet – wręcz obraźliwych epitetów³⁴.

Jerzy Mnich był też najprawdopodobniej pierwszym twórcą bizantyńskim, który podjął próbę wyjaśnienia sensu muzułmańskiego wyznania wiary (*takbir*), wypowiedanego w języku arabskim: *Allāhu akbar* – *Bóg jest wielki*. Hamartolos zapisał je „ze słuchu”, transkrybując interesującą nas tu frazę na alfabet grecki. Ostatecznie uzyskała ona w jego dziele postać: Ἄλλὰ Ἄλλὰ Οὐὰ Κουβάρ Ἄλλὰ. Zdaniem naszego autora, należy ją tłumaczyć: *Bóg, Bóg jest większy niż Wielka, tj. księżyc i bogini Afrodyta*³⁵. Jerzy Mnich wypaczył zatem sens *takbiru*, interpretując go jako modlitwę skierowaną m.in. do Afrodyty, którą – według niego

³¹ V.N. Beneševič, *Syntagma...*, s. 701–704; K. Maksimovič, *Byzantine Law...*, s. 9–18.

³² Istnienie słowiańskiego przekładu *Rozmowy Saracena z chrześcijaninem* jest zagadnieniem oczekującym na opracowanie. Na obecnym etapie badań można jedynie stwierdzić, że tekst ten pojawia się w rękopisach ruskich, np. РГБ, 304.I.201, fol. 263–267 (XVII w.). Cf. P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy...*, s. 129–130.

³³ A.-Th. K h o u r y, *Les Theologiens...*, s. 181–182; *Christian-Muslim Relations...*, s. 439–440, 731; Ю.В. М а к с и м о в, *Византийские сочинения...*, s. 66; T. W o l i ń s k a, *Elity chrześcijańskie wobec islamu (VII–X w.)*, VP 64, 2015, s. 544–545.

³⁴ A.-Th. K h o u r y, *Les Theologiens...*, s. 182; Ю.В. М а к с и м о в, *Византийские сочинения...*, s. 66; T.M. M u h a m m a d, *Allā Wa Koubar in the Byzantine Conception*, PI 1/2, 2012, s. 298; i d e m, *The Concept of Al-takbir in the Byzantine Theological Writings*, Bsl 72, 2014, s. 81; T. W o l i ń s k a, *Elity...*, s. 558–559.

³⁵ Jerzy Mnich, *Kronika*, s. 706.

– Arabowie mieli czcić zarówno w okresie przedmuzułmańskim, jak i po wystąpieniu Mahometa. Należy w tym miejscu podkreślić, iż przeświadczenie, że lud ten oddawał cześć Afrodycie, którą utożsamiał z Gwiazdą Poranną (tj. planetą Wenus) i nazywał w swoim języku Wielką, jest toposem obecnym w literaturze antycznej od czasów Herodota³⁶.

Z powyższych rozważań wynika zatem, iż Słowianie Południowi i Wschodni, czerpiąc wiedzę na temat historycznych okoliczności, w których narodził się islam, od dziejopisa bizantyńskiego z IX w., za jego sprawą mogli się też pośrednio zaznajomić z przekazami wcześniejszymi, pochodzącymi od autorów, którzy mieli bezpośrednią styczność z Arabami. Co więcej, ponieważ Jerzy Mnich włączył do swej narracji obszernie fragmenty, zaczerpnięte z dzieł innych twórców, średniowieczni Bułgarzy, sporządzając staro-cerkiewno-słowiański przekład kroniki, dokonali w jego obrębie tłumaczenia wielu innych, pierwotnie samodzielnych tekstów, np. traktatu polemicznego Michała Synkellosa czy też skrótu antyheretyckiego dzieła Piotra z Sycylii, autorstwa ihumena Piotra.

Exemplum 2: Historia paulicjan Piotra z Sycylii

Piotr z Sycylii jest jednym z tych autorów średniowiecznych, o których życiu i twórczości nie wiadomo nam niemal nic. Tekst, podejmujący polemikę z wyobrażeniami religijnymi zwolenników herezji dualistycznych, spisał on po grecku, najprawdopodobniej ok. 870 r., powróciwszy z misji dyplomatycznej, którą odbył z polecenia cesarza Bazylego I (867–886) na tereny kontrolowane przez paulicjan w celu wynegocjowania oswobodzenia z niewoli jeńców bizantyńskich, przetrzymywanych przez innowierców w Divriği³⁷. Utwór ten zachował się w postaci całościowej na kartach jednego tylko rękopisu bizantyńskiego z XI w. (MS, Vat. gr. 511, fol. 80^v–111^v)³⁸. Najprawdopodobniej nigdy nie został przetłumaczony na język staro-cerkiewno-słowiański³⁹.

³⁶ T.M. Muhammad, *Allā Wa Koubar...*, s. 298–300, 305; idem, *The Concept...*, s. 81–83, 89.

³⁷ Р. М. Бартикян, *Петр Сицилийский и его История павликиан*, ВВ 18, 1961, s. 324; *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650–c. 1450*, eds. J. Hamilton, B. Hamilton, Manchester–New York 1998, s. 65; M. Tsihranska-Kostova, *Paulicians Between the Dogme and the Legend*, SCer 7, 2017, s. 234.

³⁸ Ch. Astruc, W. Conus-Wolska, J. Guillard, P. Lemerle, D. Pappachryssanthou, J. Paramelle, *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, TM 4, 1970, s. 3; *Christian Dualist Heresies...*, s. 65.

³⁹ M. Tsihranska-Kostova, *Paulicians...*, s. 234.